

De intellectueel en zijn stijl

Mij is gevraagd iets te zeggen over de stijl van de intellectueel. Daar komt nogal wat bij kijken, want stijl is een woord dat zowel veel als weinig kan omvatten. Men kan het beperken tot de literaire vorm of vergroten tot de houding, de hele manier waarop iemand in het leven staat. Als we vervolgens Buffons dictum in herinnering roepen: „Le style est l'homme même", dan is duidelijk dat beide zaken onmogelijk van elkaar los kunnen worden gezien. Spreken over de stijl van de intellectueel is tegelijkertijd spreken over de intellectueel als zodanig, en omgekeerd.

Het woord intellectueel stamt uit het fin-de-siècle van de vorige eeuw, uit de tijd van de Dreyfus-affaire. Intellectuelen, zo werden de verdedigers van Dreyfus genoemd. Om zicht te krijgen op de oorspronkelijke stijl van de intellectueel loont het de moeite even te kijken naar een van de eerste schriftelijke manifestaties van het specimen, Zola's befaamde brief aan de Franse president Félix Faure van 13 januari 1898, beter bekend onder de titel *J'accuse*.

De brief bestaat uit een korte samenvatting van de zaak Dreyfus, met als strekking dat waarheid en gerechtigheid hierbij ernstig geweld zijn aangedaan. Zola echter heeft zich voorgenomen wel de waarheid te spreken en het recht te laten zegevieren - „de toute la force de ma révolte d'honnête homme", zoals het er een beetje pathetisch staat. De hele brief heeft iets pathetisch. Zola onthult niet alleen de waarheid en het recht in deze specifieke zaak, hij spreekt uit naam van de Waarheid en het Recht, met hoofdletters. Hij hanteert een stijl van hoofdletters, als ik dat zo even mag uitdrukken.

Zola's stijl was in overeenstemming met de waarden uit naam waarvan hij in de politiek intervenieerde. En zo is het nadien bij veel intellectuelen geweest, die uit naam van de Geschiedenis, de Revolutie, de Bevrijding, de Nieuwe Mens en ook nog altijd zeer geregeld de Waarheid en de Rechtvaardigheid hun studeerkamer hebben verruild voor het publieke forum. Sla de teksten er maar op na: Heideggers *Rektoratsrede*, Sartre's politieke manifesten, Mulisch' pleidooi voor Cuba, om maar een paar berucht geworden voorbeelden te noemen - allemaal hoofdletters.

Tegenwoordig bestaat de neiging over dit soort proza een beetje lacherig te doen. Het klinkt allemaal zo opgeblazen, zo pretentius, zo bloedserius en tegelijkertijd ook zo naïef - alsof er werkelijk één waarheid, één historische noodzakelijkheid of één rechtvaardigheid zouden bestaan. Als bewoners van het postmoderne, pluriforme, pragmatische en sceptische heden weten we wel beter.

Een van de grote genoegens die het historische besef een mens kan bereiden is dat hij achteraf zo vaak gelijk krijgt. Wat zijn de mensen vroeger toch dom en dwaas geweest! Het valt niet mee aan deze ironie van de geschiedenis weerstand te bieden, want wie krijgt er niet graag gelijk. Het genoegens vermindert pas wanneer we niet alleen naar het verleden kijken, maar ook een poging doen ons voor te stellen hoe men in de toekomst over ons zal oordelen. Misschien worden wij later wel afgeschilderd als zelfgenoegzame ironici, die zo naïef waren dat ze aan scepsis en pragmatisme genoeg dachten te hebben. Vanuit dat - noodzakelijkerwijs imaginaire - standpunt kunnen de hoofdletters van Zola en de zijnen opeens een nieuwe glans

krijgen. Dat we hun grootse en gedreven stijl zijn kwijtgeraakt, is per slot van rekening ook een verlies. Misschien getuigen de talloze studies over de intellectuelen en hun vroegere engagement wel van een heimelijk en deels onbewust gevoel van nostalgie.

Maar zelfs als dat zo zou zijn, dan wil dat nog niet zeggen dat het verleden nu opnieuw tot leven kan worden gewekt. Er is niets aan te doen: wie nu als intellectueel in de stijl van Zola gaat schrijven, maakt zich alleen maar belachelijk. Het heilige geloof in de waarden en waarheden achter de hoofdletters is verdwenen en (dat leert de geschiedenis ook) een geloof dat van zijn voetstuk is gevallen, laat zich niet gemakkelijk meer herstellen.

Een stijl zonder hoofdletters - hoe ziet die er uit? Misschien wel als de stijl van iemand wiens 400-jarige sterfdag dit jaar wordt herdacht: Michel de Montaigne. Het verleden kan niet meer tot leven worden gewekt, maar men kan wel aansluiting zoeken bij bepaalde elementen uit de geschiedenis die in de loop der tijd wat op de achtergrond zijn geraakt. In zijn boek *Cosmopolis* pleit de Britse filosoof Stephen Toulmin bijvoorbeeld voor een terugkeer naar het sceptische humanisme van Montaigne, dat door het rationalisme van de 17e eeuw van de moderne „agenda" zou zijn verdrongen.

Montaignes scepsis, zijn afkeer van absoluutheden, van leerstellingheid, van culturele arrogantie, van levenloze abstracties, zijn concrete menselijkheid, zijn grenzeloze nieuwsgierigheid in het doen en laten van zijn tijdgenoten en van hemzelf, waarbij het lichaam evenzeer mee deed als de geest - dat allemaal heeft veel aantrekkelijks. Geen toeval dat juist nu zijn verzamelde essays in Nederlandse vertaling zullen uitkomen; hij zal vast een beetje in de mode raken, als hij dat al niet is. Met de neergang van het progressieve denken zal zelfs zijn conservatisme niemand meer tegen de borst stuiten. Montaigne lezen is kennis maken met een vergeten tijdgenoot.

De intellectueel van nu kan zijn hart ophalen aan Montaignes stijl, die steeds een stijl zonder hoofdletters is. Montaigne is een pure individualist, hij spreekt uitsluitend uit naam van zichzelf, op grond van zijn eigen persoonlijke ervaringen, en beroept zich niet op hogere waarden en waarheden; die worden door hem juist met sceptisch wantrouwen bejegend. Wat dat betreft kan de postmoderne intellectueel het moeiteloos met hem eens zijn. Hieruit blijkt overigens dat de aantrekkelijkheid van Montaigne een niet gering polemisch fundament heeft. Hij spreekt ons zo aan dank zij het contrast met de filosofische en ideologische absoluutheden die we zojuist vaarwel hebben gezegd.

Maar er is wel een groot onderscheid tussen Montaigne en de huidige intellectueel. Montaigne schreef in wat destijds nog het *otium* heette, een mooier woord voor vrije tijd. Op 37-jarige leeftijd had hij het publieke leven de rug toegekeerd, om zich op te sluiten in zijn bibliotheek, te midden van de Griekse en Latijnse filosofen, terwijl hij vervolgens zijn best deed op papier zoveel mogelijk zichzelf te zijn. Het onderscheid zit hierin dat een dergelijke riante positie tegenwoordig voor geen enkele intellectueel meer is weggelegd. We kunnen in dit verband ook denken aan Karl Mannheims *freischwebende Intelligenz* - bestaat er eigenlijk nog wel zoiets? In de praktijk staat toch iedereen wel ergens op de loonlijst. Dat geldt voor de

wetenschapper, de politicus, de journalist en ik vrees ook voor de schrijver, gevangen als hij is in het subsidienet en met handen en voeten gebonden aan het literaire bedrijf als een soort „thuiswerker“.

Iedereen zit op de een of andere manier in een „bedrijf“ (wetenschappelijk, politiek, cultureel, literair etc.) en dat stelt zeer specifieke eisen aan eenieders bezigheden. Het perkt de vrijheid in, maar suggereert tegelijkertijd waar nog vrijheid mogelijk is. Dáár liggen naar mijn idee de mogelijkheden van de intellectueel: in het *verschil* met de functionele eisen van het bedrijf. Dat verschil is een kwestie van houding, van taal, van gedrevenheid, van nieuwsgierigheid, van cultuur, van kennis - het betreft steeds iets dat méér is dan de positie in het bedrijf vereist om je er te handhaven. Laat ik het voor het gemak samenvatten onder de noemer *stijl*, waardoor meteen duidelijk kan worden wat er sinds Zola in dit opzicht is veranderd. Hij ontleende als intellectueel zijn stijl aan de waarden en waarheden die hij verdedigde, de intellectueel van vandaag is intellectueel dank zij zijn stijl, dank zij het verschil met de bedrijfsmatige wereld waarin hij zich - onvermijdelijk - bevindt.

Hoe ziet die stijl eruit? Het valt niet mee deze vraag in positieve zin te beantwoorden, in negatieve zin heb ik hem feitelijk al beantwoord: de intellectuele stijl onttrekt zich aan het functionalisme van het bedrijf waarin de intellectueel zich bevindt. Over die stijl kan ik alleen wat in het algemeen zeggen en ik kan een paar persoonlijke wensen noemen.

Zo geloof ik dat het zinloos is wanneer intellectuelen zich principieel tegen de bestaande maatschappelijke werkelijkheid keren - ik zie niets in de „grote weigering“ van Marcuse en de andere denkers uit de Frankfurter Schule. Een dergelijke radicale oppositie is alleen mogelijk wanneer men de dubbelzinnigheid van de eigen positie uit het oog verliest of wanneer men de bestaande maatschappij ook realiter de rug toekeert, door onder te duiken in een alternatief bestaan (maar in dat geval houdt men ook op intellectueel te zijn, zou ik zeggen). Het verschil waar ik het over had is eerder een kwestie van een zo listig mogelijk gebruik maken van de gegeven mogelijkheden, zonder zich in utopische illusies te verliezen.

In de praktijk kan dat neerkomen op: oog hebben voor de complexiteit van zaken, aandacht voor de geschiedenis, gereserveerdheid ten aanzien van morele of ideologische *idées reçues*, zorg voor de taal, afkeer van klakkeloos conformisme zonder in klakkeloos non-conformisme te vervallen, aandacht voor waarden en onderscheidingen - er zijn zoveel manieren waarop iemand kan verschillen van wat het bedrijf van hem of haar eist. Maar om een intellectueel te zijn, moet daar nog wel iets bijkomen: dat verschil moet men gebruiken in het publieke debat. Journalisten en politici hebben het wat dat betreft gemakkelijk; het bedrijf waarvan zij deel uitmaken heeft al per definitie een publiek karakter. Anderen zullen daar iets meer, maar ook weer niet zo heel veel meer moeite voor moeten doen.

De intellectuele stijl die mij bevalt heeft daardoor zowel iets van Zola als van Montaigne. Van de eerste heeft hij de publieke inzet, zonder de universele en eeuwige pretenties, zeg maar zonder de hoofdletters; van de tweede de scepsis, de concreetheid en de persoonlijkheid, maar zonder de luwte van het otium. Van intellectuelen met een dergelijke stijl hoeft niet meer te worden verwacht dat zij het publiek zullen

vertellen hoe de samenleving eigenlijk zou moeten worden ingericht. Zij accepteren die samenleving zoals zij is, maar laten zien dat niet alles erin vanzelf spreekt, dat sommige dingen anders kunnen, dat onherstelbaar verlies wordt geleden als bepaalde zaken verdwijnen, dat niet iedereen tevreden is en waarom, et cetera.

Iemand als Zola kon nog serieus de wens uiten dat de wetgevende taak in de natie werd overgenomen door „moralisten, dichters en schrijvers". Achter deze wens schuilt de oude illusie dat alleen de mannen van de geest in staat zijn van de aarde opnieuw een paradijs te maken. Ik denk niet dat iemand daar nu nog in zal geloven, zoals ook niemand nog zal geloven in de mogelijkheid schoon schip te maken met het bestaande en radicaal opnieuw te beginnen (wat Zola nog wel moet hebben geloofd toen hij zijn „moralisten, dichters en schrijvers" het schip van staat wilde laten overnemen).

De positie van de intellectueel kan om die reden alleen een complementaire zijn; de intellectueel vult iets aan dat buiten het functionele bestek valt. Het gaat inderdaad om een méér, zoals dat ook bij hemzelf het geval is: hij werkt in zijn bedrijfsmatige functie en hij doet tegelijkertijd ook nog iets anders. Functionaliteit, praktische zin of effectiviteit hoeven daarbij niet zijn eerste zorg te zijn; op die doelen is de rest van de maatschappij al ingesteld. Intellectuelen gooien stenen in de maatschappelijke vijver en zien vervolgens wel wat voor kringen die veroorzaken.

Dat maakt hun positie zonder twijfel even hachelijk als waardevol. De wereld kan misschien ook zonder intellectuelen, wie weet hoe men in de toekomst over dit verhaal van mij zal oordelen. Ik houd dus voor alle zekerheid de mogelijkheid open, maar koester mij ondertussen in de hoop en de verwachting dat hun afwezigheid spoedig als een ernstig gemis zou worden gevoeld - niet in de laatste plaats als een gemis aan stijl.

(lezing Kunstkring Rotterdam, 27-10-1992)